

Bydgoszcz, 16.01.2025 r.

Dr hab. Agnieszka Gołębiowska-Suchorska, prof. ucz.

doktor habilitowana nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Wydział Literaturoznawstwa, ul. Jagiellońska 11, 85-067 Bydgoszcz

Recenzja rozprawy doktorskiej

pani mgr Anny Zalewskiej

pt. Postaci demoniczne w polskiej i wschodniosłowiańskiej bajce magicznej:

kategorie, źródła i funkcje

napisanej pod kierunkiem dr hab. Iwony Rzepnikowskiej, prof. UMK

(Szkola Doktorska Nauk Humanistycznych, Teologicznych i Artystycznych

„Academia Artium Humaniorum”

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu,

dyscyplina: literaturoznawstwo)

Podstawa sporządzenia recenzji

Recenzja została sporządzona:

- w związku z powołaniem przez Radę Dyscypliny Literaturoznawstwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (20.11.2024 r.) do pełnienia funkcji recenzenta w postępowaniu o nadanie stopnia naukowego doktora nauk humanistycznych mgr Annie Zalewskiej,
- na podstawie tekstu rozprawy doktorskiej liczącej 350 stron, w tym bibliografię, notę bibliograficzną, spis ilustracji, streszczenia w języku polskim i angielskim oraz podziękowania.

I. Opinia ogólna

Praca prezentuje wyniki analizy zagadnień odnoszących się do typologii postaci oraz genologicznej identyfikacji tekstów folklorystycznych i spełnia wymogi dysertacji w dyscyplinie literaturoznawstwo w zakresie problematyki, metod badawczych oraz wykorzystanej literatury źródłowej i krytycznej.

II. Ocena metodyki badawczej (założenia, cele, metody)

Dysertacja prezentuje wyniki analizy tekstów ludowych bajek magicznych o proveniencji polskiej i wschodniosłowiańskiej dokonanej z perspektywy typologiczno-genologicznej. Celem rozprawy było wykazanie modyfikacji i adaptacji postaci wierzeniowych pod wpływem założeń gatunkowych tekstów o charakterze fikcyjnym i cel ten został osiągnięty. Podstawowymi metodami zastosowanymi w procesie badawczym były metoda filologiczna, tekstologiczna, typologiczno-porównawcza, antropologiczno-kulturowa i etnolingwistyczna. Spojrzenie tekstologiczne pozwoliło Autorce dostrzec zmiany wprowadzane przez wykonawcę tekstu w typowym dla folkloru procesie twórczym, a antropologiczno-kulturowe – ukazać badane teksty m.in. w kontekstach historycznym i społecznym. Perspektywa etnolingwistyczna okazała się przydatna do zrozumienia zależności występujących pomiędzy językiem używanym przez nosicieli folkloru a ich tradycjami czy wierzeniami, m.in. w zakresie stosowanego nazewnictwa. Wybór metod badawczych oraz efekty ich zastosowania sytuują recenzowaną dysertację w obszarze badań komparatystyczno-folklorystycznych.

Analizie poddanych zostało sześć typów postaci bajkowych o konotacjach demonicznych: dusze zmarłych przodków (opiekuńczych i niebezpiecznych), personifikacje pojęć abstrakcyjnych związanych z losem człowieka (bieda i śmierć), ludzie o nadprzyrodzonych umiejętnościach (czarownica i czarownik), przedstawiciele zawodów o konotacjach demonicznych, demoniczne duchy środowiska naturalnego oraz diabeł. Przyjęta perspektywa konfrontacji gatunków bajki magicznej i podania wierzeniowego wymagała od Doktorantki wyboru kryteriów charakterystyki bohaterów umożliwiających porównywanie prowadzące do stwierdzenia ich tożsamości, odmienności lub określenia zakresu modyfikacji. W tym celu zastosowała ona kryteria dotyczące m.in. pochodzenia, wyglądu zewnętrznego i formy fizycznej

metamorfozy, atrybutów, czasu i miejsca aktywności, funkcji. Wybór kryteriów nie jest autorski, ponieważ, jak zauważyła sama Doktorantka, np. włączenie do grona wcześniej wyodrębnianych typów istot demonicznych ludzi wykonujących zawody nierolnicze, podejrzewanych o konszachty z diabłem (kował, młynarzy, pasterz, muzykant) proponowali już badacze rosyjscy. Tę zapożyczoną propozycję typologiczną Autorka wykorzystała jednak do realizacji problemu badawczego jak dotąd niepodjętego kompleksowo na gruncie polskiej folklorystyki, tzn. do systemowej analizy kategorii istot demonicznych o konotacjach wierzeniowych występujących w polskiej i wschodniosłowiańskiej bajce ludowej, uwzględniającej ich genezę, wieloaspektowy wizerunek i funkcje.

Warto podkreślić, że Autorka nie boi się kwestionować dotychczasowych ustaleń i proponować np. własne spojrzenie na klasyfikację bajek polskich w zakresie wyabstrahowania z nich przekazów spełniających wymogi gatunkowe bajki magicznej oraz jej form heterogenicznych (np. ss. 182, 288-299).

Wyniki przeprowadzonej analizy odzwierciedlone w dysertacji dowodzą, że Doktorantka wykazała się znajomością i umiejętnością zastosowania pojęć, terminów i narzędzi literaturoznawczych.

III. Ocena doboru i wykorzystania literatury

Korpus tekstów źródłowych recenzowanej dysertacji stanowiły utrwalone przez etnografów w okresie od XIX do połowy XX w. polskie i wschodniosłowiańskie narracje magiczne i wierzeniowe, w tym również przekazy zapisane na terenie państw bałtyckich (Litwy, Łotwy i Estonii) ze względu na własny dorobek kulturowy zamieszkującej te tereny etnicznej ludności polskiej i rosyjskiej. Perspektywa porównawcza wymagała także odwołań do opowieści religijnych, komicznych i ajtiologicznych oraz do opisów ludowych wierzeń słowiańskich.

Materiał badawczy oceniam jako wybrany prawidłowo, pozwalający na pozyskanie informacji adekwatnych do potrzeb prowadzonej analizy. Również zakres wykorzystanej literatury krytycznej oceniam jako wystarczający.

Bibliografię podzielono na zbiory bajek ludowych i podań wierzeniowych z uwzględnieniem kryterium językowego (polskie, ukraińskie, rosyjskie, białoruskie) oraz literaturę naukową i źródła historyczne, pogrupowane według tego samego kryterium (polskojęzyczne, rosyjskojęzyczne, ukraińskojęzyczne, białoruskojęzyczne, anglojęzyczne,

francuskojęzyczne, niemieckojęzyczne i inne). Odrębnie wykazano źródła cytatów literackich. Literaturę naukową można uzupełnić o pozycję konfrontującą bajki niemieckie i polskie autorstwa Katarzyny Grzywki (*Od lasu po góry, od domu po grób... Polska i niemiecka bajka ludowa ze zbiorów Oskara Kolberga i braci Grimm*, Warszawa 2005).

Wykorzystana bogata bibliografia z zakresu źródeł i opracowań świadczy o dobrej znajomości problematyki podjętej przez Doktorantkę.

IV. Ocena poprawności struktury rozprawy oraz jej zawartości merytorycznej

Recenzowana dysertacja zawiera siedem rozdziałów, wstęp, zakończenie, bibliografię, spis ilustracji, notę bibliograficzną, streszczenia w języku polskim i angielskim oraz podziękowania i jest opracowaniem stosownym pod względem objętości do wagi poruszanych problemów. W treści rozprawy dostrzegalny jest porządek metodyczny w konstruowaniu treści tekstu, w formułowaniu i prezentowaniu zagadnień, jak również konsekwencja w podejściu porównawczym odnośnie do gatunków oraz wariantów geograficznych tekstów (np. ss. 41, 43, 189).

Kolejność rozdziałów, z których każdy poświęcony jest innemu typowi bohaterów bajkowych, lepiej odzwierciedlałaby stopienia demonicznych konotacji poszczególnych typów bohaterów, gdyby pogrupowano ich według tego właśnie kryterium – postaci o jednoznacznie nadprzyrodzonej proveniencji (diabeł, demony przyrody i losu człowieka), istoty półdemoniczne (czarownik, czarownica), ludzie z inklinacjami demonicznymi (przedstawiciele zawodów). Perspektywa porównawcza byłaby z kolei bardziej zauważalna przy zastosowaniu zbieżnej struktury rozdziałów, uwzględniającej wskazane w części metodologicznej kryteria identyfikacji postaci. Są to jednak sugestie techniczne, nie umniejszają one wartości merytorycznej rozdziałów.

W rozdziale pierwszym prezentującym ustalenia metodologiczne zbędne są informacje o kontekście powstawania dysertacji dotyczące trudności wynikających z wojny Rosji przeciw Ukrainie (akapit *Zaznaczyć trzeba...*), stosownym miejscem dla takich wyjaśnień (uzasadnionych) jest *Wprowadzenie*.

Rozważania na temat pośmiertnej kary (rozdział II), która często odpowiada charakterowi przewinienia, jakiego dopuścił się człowiek można uzupełnić o tzw. karę lustrzaną, zauważalną również w perspektywie międzykulturowej (zob. np.

A. Gołębiowska-Suchorska, *Królewna z brodą – realizacje motywu w bajkach polskich, żmudzkich i białoruskich*, w: *Folklor polski i litewski (Źródła – adaptacje – interpretacje)*, pod. red. A. Baranowa, J. Ławskiego, V. Wróblewskiej, Toruń 2021, s. 135-146.). Jednak nieuwzględnienia tej kwestii przez Autorkę nie uważam za uchybienie, przytoczony materiał ilustracyjny jest wystarczający.

Pewne wątpliwości wzbudza stwierdzenie zawarte w rozdział IV odnośnie do motywu palenia czarownicy w bajkach wschodniosłowiańskich. Autorkę zaintrygował fakt, że motyw ten pojawia się głównie w bajkowych przekazach rosyjskich mimo, iż procesy o czary odbywały się przede wszystkim w Europie Zachodniej i Południowej. Tłumaczy to zachodnimi wpływami historyczno-kulturowymi odzwierciedlonymi we wschodniosłowiańskiej prozie bajkowej, jednak tę interpretację uważam za zbyt prostą i jednoznaczną. Nie można bowiem pominąć w tym kontekście przedchrześcijańskiej słowiańskiej tradycji palenia zmarłych, do dziś praktykowanych (w wariantach ludycznym) obrzędów palenia kukieł Maslenicy czy Kostromy i wschodniosłowiańskich bajkowych motywów palenia istot demonicznych, np. Kościeja Nieśmiertelnego (w wątkach realizujących motyw uśmiercenia antagonisty przez konia – УС3022 Смерть Кощея от коня [Śmierć Kościeja od konia]). Te przykłady dowodzą, że podstaw do przedstawienia takiej symbolicznie uwarunkowanej kary w materiale bajkowym dostarczała tradycja słowiańska, co nie wyklucza oczywiście możliwości nałożenia się na nią przekazów zachodnioeuropejskich procesów czary.

Za szczególnie wartościowe uważam wskazanie przez mgr Zalewską postaci nietypowych dla narracji oficjalnie zaklasyfikowanych w polskiej systematyce Juliana Krzyżanowskiego do grupy bajek magicznych (np. wisielec) lub wyobrażonych niezgodnie z ludowymi wierzeniami (np. wizerunek śmierci samodzielnie pokonującej wodną przeszkodę, przeczący wyobrażeniom o niej zarówno zachodnich, jak i wschodnich Słowian).

Zagadnienie nierówności płciowej, płci społeczno-kulturowej w bajkach, przewijające się jako wątek poboczny przez cały wywód (np. ss. 14, 161, 189), ujawniają zakres zainteresowań Autorki i być może dalszych poszukiwań badawczych.

W *Zakończeniu* mgr Zalewska wskazuje perspektywy badawcze głównie w zakresie weryfikacji istniejącej klasyfikacji polskich tekstów ludowych, wspomina także o wartości badań porównawczych uwzględniających inne niż słowiańskie źródła kulturowe. Jednak tytułowe *źródła* mogłyby prowadzić również w innym kierunku – ku zainteresowaniom losami tradycyjnych postaci o konotacjach demonicznych jako źródeł postaci folkloru współczesnego.

tn. występujących w zapisach drugiej połowy XX i XXI w. Poszukiwanie odpowiedzi na pytania, czy i na ile źródłem postaci współczesnych są postaci tradycyjne, pozwoliłoby zaobserwować proces zmian w dłuższej perspektywie czasowej. Postaci demoniczne są bowiem obecne również w dzisiejszym folklorze, oczywiście w wariantach uwspółcześnionych, często silnie zmodyfikowanych czy poddanych międzykulturowym wpływom (np. bohaterowie rosyjskich strasznych opowieści [tzw. *straszilek*], poltergeist).

Podsumowując, w świetle powyższych opinii i spostrzeżeń ocena poprawności struktury rozprawy mgr Zalewskiej, jej metodologicznej poprawności oraz merytorycznej zawartości jest pozytywna.

V. Ocena formalnej strony rozprawy

Wywód jest prowadzony konsekwentnie w stosunku do przyjętych celów, w sposób jasny i zrozumiały, styl i język są wysoce poprawne. Uwagę zwraca jedynie nieprawidłowa odmiana nazwiska Lüthi – w języku polskim odmienia się ono jak przymiotnik (końcowe -i zostaje zachowane – Lüthiego).

Zastosowanie dwóch rodzajów przypisów – dolnych do literatury krytycznej i przypisów dygresyjnych oraz wewnątrztekstowych do tekstów źródłowych, wymaga wyjaśnienia czy zapowiedzi w rozdziale dotyczącym metodologii.

Niekonsekwentnie stosowane jest tłumaczenie na język polski. Pojedyncze słowa dotyczące kluczowych terminów są podawane w języku rosyjskim i polskim, np. *wodnik* (ros. *водяной*), *leszy* (ros. *леший*), ale całe cytaty, nazwy wątków bajkowych w języku rosyjskim nie są tłumaczone. Natomiast cytat z literatury krytycznej w języku angielskim został przetłumaczony na język dysertacji (s. 140). W podpisach ilustracji stosowane są łącznie zapisy w językach obcych (po rosyjsku, niemiecku i angielsku) i języku polskim. Transliterowane są nazwiska badaczy pisane w oryginale cyrylicą, jednak nazwiska autorów ilustracji pozostawiono w zapisie cyrylicą (np. ryc. 9, 10, 12).

Wykaz skrótów należałoby przenieść z *Bibliografii* i wyodrębnić w *Spisie treści*, ponieważ aktualnie jest on trudny do zlokalizowania, a niezbędny do sprawnego poruszania się w tekście dysertacji. Dotyczy to m.in. skrótów odsyłających do systematyk tekstów bajkowych w języku polskim, rosyjskim i angielskim (CYC, ATU, T). Na stronie 51 pojawia się w przypisie

informacja wyjaśniająca skrót CYC (zbędna, skoro jest wykaz skrótów), jednak sam skrót występuje w tekście już na stronie 25.

VI. Pytania problemowe

Po zapoznaniu się z rozprawą mam następujące pytania do Doktorantki, o odpowiedź na które prosiłabym podczas publicznej obrony:

1. Dlaczego, w ocenie Doktorantki, przedstawiciele zawodów o konotacjach demonicznych pojawiają się w bajce magicznej sporadycznie, a częściej w przekazach wierzeniowych? Czy zdecydowała o tym bliskość wykonawców tych zawodów w codziennym życiu utrudniająca ulokowanie swojskich (choć obcych wśród swoich) postaci w światach fantastycznych?
2. Czy w bajkach magicznych obecne są duchy domowe?
3. Czy lub które cudownie urodzone bajkowe dzieci można zakwalifikować jako bohaterów z konotacjami demonicznymi? (np. dzieci cudownie poczęte – z niedźwiedziem, od połkniętego grochu, zjedzonej ryby; pojawiające się z części ciała dorosłego, np. z odciętego palca; stworzone z materiału, np. drewna, gliny; wyorane z ziemi).

VII. WNIOSKI I KONKLUZJA

Rozprawa doktorska pani mgr Anny Zalewskiej zatytułowana *Postaci demoniczne w polskiej i wschodniosłowiańskiej bajce magicznej: kategorie, źródła i funkcje* stanowi poprawne metodologicznie rozwiązanie oryginalnego problemu badawczego, wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną Kandydatki w dyscyplinie naukowej literaturoznawstwo oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. O spełnieniu warunków stawianych rozprawom doktorskim świadczy trafny wybór problematyki, która mieści się w sferze zainteresowań nauk o literaturze i folklorze, poprawne sformułowanie tematu pracy, celu głównego i szczegółowego, prawidłowe i logiczne zaprezentowanie wyników badań.

Recenzowana rozprawa mgr Anny Zalewskiej spełnia wymogi formalne stawiane pracom doktorskim zgodnie z obowiązującymi aktami prawnymi i na tej podstawie **wnioskuje** do Rady Dyscypliny Literaturoznawstwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu **o dopuszczenie jej do publicznej obrony.**

Agnieszka Gołębiowska-Suchorska

/Agnieszka Gołębiowska-Suchorska/